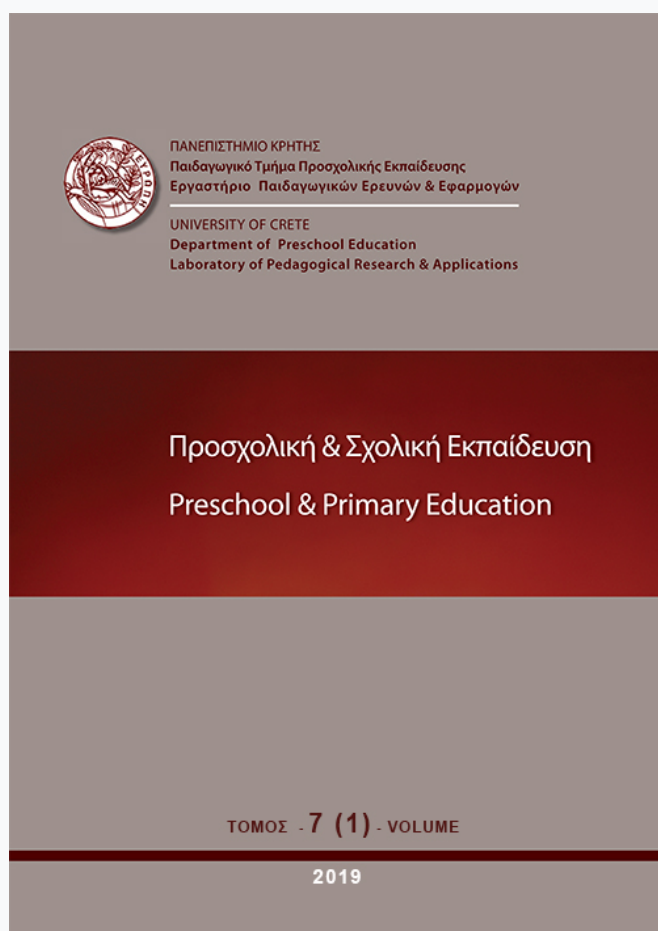

Preschool and Primary Education

Τόμ. 7, Αρ. 1 (2019)

Early view

Οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας

Ekaterina N. Kornilaki, Plousia Misailidi

doi: [10.12681/ppej.18604](https://doi.org/10.12681/ppej.18604)

Copyright © 2025, Ekaterina N. Kornilaki, Plousia Misailidi

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Kornilaki, E. N., & Misailidi, P. (2019). Οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας. *Preschool and Primary Education*, 7(1), 37–52. <https://doi.org/10.12681/ppej.18604>

Οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας

Αικατερίνη Κορνηλάκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Πλουσία Μισαηλίδη
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Περίληψη. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να κάνει μια επισκόπηση πρόσφατων ερευνών που μελέτησαν τις μεταθανάτιες πεποιθήσεις των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, η επισκόπηση επικεντρώνεται στα ακόλουθα ερωτήματα: (α) Από ποια ηλικία αρχίζει να αναπτύσσεται η πίστη των παιδιών στη μετά θάνατον ζωή και πώς αυτή αλλάζει με την πρόοδο της ηλικίας; (β) Είναι η πίστη των παιδιών στη μετά θάνατον ζωή αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων, περιορισμών του ανθρώπινου γνωστικού συστήματος ή αποτέλεσμα της θρησκευτικής κατήχησης και άλλων κοινωνικο-πολιτισμικών επιρροών; Τέλος, η εργασία επιχειρεί μια κριτική συζήτηση των σχετικών ερευνητικών ευρημάτων και των προοπτικών που ανοίγονται για την μελλοντική έρευνα.

Λέξεις-κλειδιά: μεταθανάτιες πεποιθήσεις, δυϊσμός, μηχανισμός προσομοίωσης, κοινωνικο-πολιτισμικές επιρροές

Summary. This paper reviews recent studies investigating children's afterlife beliefs. In doing so, the paper concentrates on the following questions: (a) At what age do children begin to believe in the afterlife and what is the developmental course of their beliefs? (b) Is children's belief in the afterlife grounded on a common-sense dualism; is this belief related to constraints of the human cognitive system; or is it the consequence of religious indoctrination and other socio-cultural influences? Finally, the paper attempts a critical discussion of the research findings, and discusses the prospects for future research.

Key words: afterlife beliefs, dualism, simulation theory, socio-cultural influences

Εισαγωγή

Η πλειονότητα των ενηλίκων πιστεύει ότι υπάρχει κάποια μορφή ψυχολογικής συνέχειας μετά τον θάνατο του σώματος. Ακόμη και μεταξύ των ενηλίκων που αυτοπροσδιορίζονται ως αγνωστικιστές, άθεοι ή σκεπτικιστές συχνά υφέρπει η πεποίθηση ότι οι ψυχολογικές μας καταστάσεις επιβιώνουν μετά την παύση των βιολογικών (Bering, 2002). Παρά την ευρεία διάδοσή της, η ανθρώπινη πίστη στη μετά θάνατον ζωή είναι ένα θέμα που δεν είχε μέχρι πρόσφατα απασχολήσει την Ψυχολογία. Ωστόσο, την τελευταία δεκαετία ξεκίνησε μια εκτεταμένη συζήτηση αναφορικά με τις απαρχές της ανθρώπινης πίστης στο υπερφυσικό. Στο

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Αικατερίνη, Κορνηλάκη, Π.Τ.Π.Ε. Παν/μίου Κρήτης, Γάλλος Ρέθυμνο 74100,
e-mail: ekornilaki@edc.uoc.gr

Ηλεκτρονικός εκδότης: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
URL: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/education>

πλαίσιο αυτής της συζήτησης, αναπτυξιακοί ψυχολόγοι (Bering & Bjorklund, 2004· Harris & Giménez, 2005) και γνωστικοί επιστήμονες της θρησκείας (Barrett & Nyhof, 2001· Boyer, 2001) άρχισαν να διερευνούν το ερώτημα εάν η πίστη στη μετά θάνατον ζωή αποτελεί μια βιολογικά ή μια κοινωνικά προσδιορισμένη ανάγκη.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια επισκόπηση των μελετών που εξέτασαν τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία επικεντρώνεται στα ακόλουθα ζητήματα: (α) Από ποια ηλικία αρχίζει να αναπτύσσεται η πίστη των παιδιών στη μετά θάνατον ζωή, ποια είναι η μορφή της, και πώς αυτή αλλάζει με την πρόοδο της ηλικίας; (β) Είναι η πίστη στη μετά θάνατον ζωή ψυχολογική συνέχεια, αποτέλεσμα ενός διανοητικού δυισμού οντοτήτων, περιορισμών του ανθρώπινου γνωστικού συστήματος ή είναι προϊόν θρησκευτικής κατήχησης και άλλων κοινωνικο-πολιτισμικών επιρροών; Τέλος, η εργασία επιχειρεί μια κριτική συζήτηση των ερευνητικών ευρημάτων που έχουν συγκεντρωθεί μέχρι σήμερα και των προοπτικών που ανοίγονται για τη μελλοντική έρευνα.

Η ανάπτυξη των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή στην παιδική ηλικία

Για πολλά χρόνια το ερευνητικό ενδιαφέρον των αναπτυξιακών ψυχολόγων ήταν στραμμένο στην ανάπτυξη της έννοιας του θανάτου. Οι ερευνητές αυτοί έδειξαν ότι η έννοια του θανάτου είναι πολυδιάστατη. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις βασικές διαστάσεις της είναι: η μη αναστρεψιμότητα, η καθολικότητα, η αιτιότητα και η παύση λειτουργικότητας (Lazar & Torney-Purta, 1991· Smilansky, 1987· Speece & Brent, 1984, 1992· βλ. επίσης Slaughter & Griffiths, 2007). Η *μη αναστρεψιμότητα* αναφέρεται στην κατανόηση ότι, όταν κάποιος πεθάνει, το φυσικό του σώμα δεν μπορεί να επανέλθει στη ζωή. Η *καθολικότητα* σημαίνει την κατανόηση ότι ο θάνατος είναι κοινή μοίρα όλων των έμβιων οργανισμών. Η *αιτιότητα* αναφέρεται στην κατανόηση των αιτιών (π.χ. ασθένειες, δυστύχημα) που μπορεί να οδηγήσουν κάποιον στον θάνατο και την κατανόηση ότι ο θάνατος είναι τελικά αποτελέσματα της παύσης λειτουργίας ενός ή περισσότερων οργάνων του σώματος. Τέλος, η *παύση λειτουργικότητας* αναφέρεται στην κατανόηση ότι ο θάνατος οδηγεί στη διακοπή της λειτουργίας τόσο των βιολογικών όσο και των ψυχολογικών λειτουργιών του ατόμου.

Τα αποτελέσματα των σχετικών ερευνών έδειξαν ότι τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν τις τέσσερις αυτές διαστάσεις της έννοιας του θανάτου από την ηλικία των 7 ετών. Τα παιδιά κατανοούν ότι ο θάνατος δεν είναι αναστρέψιμος και αφορά χωρίς εξαίρεση όλους τους έμβιους οργανισμούς (Bonoti, Leondari, & Mastora, 2013· Lazar & Torney-Purta, 1991). Επιπλέον, βρέθηκε ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας αντιλαμβάνονται ότι οι αιτίες του θανάτου είναι εσωτερικές. Κατανοούν, δηλαδή, ότι το σώμα είναι μια «ζωντανή μηχανή», την οποία συνθέτουν αλληλοεξαρτώμενα όργανα. Σφάλμα στη λειτουργία των οργάνων του σώματος συνεπάγεται τον θάνατο της «ανθρώπινης μηχανής» (Jaakkola & Slaughter, 2002· Slaughter, Jaakkola, & Carey, 1999· Slaughter & Lyons, 2003).

Σε ό,τι αφορά την *παύση λειτουργικότητας*, οι σχετικές έρευνες έδειξαν ότι, όμοια με τις υπόλοιπες, και αυτή κατακτάται στην ηλικία των 7 ετών περίπου (Speece & Brent, 1984). Ωστόσο, εδώ θα πρέπει να γίνει μια σημαντική διευκρίνιση. Στις εν λόγω έρευνες, τα παιδιά καλούνταν να απαντήσουν κυρίως σε ερωτήσεις που αφορούσαν την παύση των βιολογικών (π.χ. ικανότητα κίνησης, αναπνοή) και των ψυχοβιολογικών λειτουργιών (π.χ. νύστα). Ελάχιστες ήταν οι έρευνες που εξέτασαν τι κατανοούν τα παιδιά για την παύση των ψυχολογικών λειτουργιών (π.χ. σκέψη, συναισθήματα, νοητικές καταστάσεις) (Smilansky, 1987). Μάλιστα, στις τελευταίες αυτές έρευνες, οι ερευνητές δεν αντιμετώπισαν τις ψυχολογικές ως ξεχωριστή από τις ψυχοβιολογικές και τις

βιολογικές, κατηγορία λειτουργιών. Η μόνη ερευνήτρια που έκανε αυτή τη διάκριση ήταν η Kane (1979), η οποία βρήκε ότι μέχρι και την ηλικία των 6 ετών τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα παύση στις βιολογικές και στις ψυχοβιολογικές από ό,τι στις ψυχολογικές λειτουργίες. Η Kane (1979) απέδωσε αυτό το εύρημα στην αδυναμία των μικρών παιδιών να κάνουν τη διάκριση ανάμεσα στις λειτουργίες που είναι εξωτερικές, και άρα εύκολα παρατηρήσιμες (π.χ. αναπνοή), και σε εκείνες που είναι εσωτερικές, και άρα όχι άμεσα παρατηρήσιμες (π.χ. σκέψη, συναισθήματα). Μήπως όμως το εύρημα αυτό σημαίνει κάτι περισσότερο; Μήπως υποδηλώνει ότι τα παιδιά αποδίδουν ψυχολογική συνέχεια στους νεκρούς;

Η πρώτη έρευνα που εξέτασε τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών ήταν αυτή των Bering και Bjorklund (2004, πείραμα 3). Οι συμμετέχοντες (παιδιά ηλικίας 5 και 11 ετών, και μια ομάδα ενηλίκων) άκουσαν μια αφήγηση γεγονότων, τα οποία μεσολάβησαν έως τον θάνατο του κεντρικού της ήρωα, ενός ποντικού. Η αφήγηση είχε ως εξής: Ένας μικρός ποντικός είχε χαθεί στο δάσος και προσπαθούσε απεγνωσμένα να βρει τον δρόμο για να επιστρέψει στο σπίτι του. Κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής του στο δάσος, ο ποντικός βίωνε μια σειρά από ψυχοβιολογικές (ΨΒ – π.χ. διψούσε) και ψυχολογικές καταστάσεις (Ψ – π.χ. επιθυμούσε να γυρίσει στο σπίτι του, άκουγε το κελάδημα των πουλιών, σκεπτόταν τον αδελφό του κ.ά.). Στο τέλος της ιστορίας οι συμμετέχοντες πληροφορήθηκαν το τραγικό τέλος του ποντικού, δηλαδή ότι ένας αλιγάτορας πετάχτηκε μέσα από έναν θάμνο και τον καταβρόχθισε. Ο μικρός ποντικός δεν ήταν πια ζωντανός. Αφού οι Bering και Bjorklund (2004) βεβαιώθηκαν ότι όλοι οι συμμετέχοντες είχαν κατανοήσει ότι ο μικρός ποντικός είχε πεθάνει, τους ζήτησαν να απαντήσουν σε μια σειρά ερωτήσεων που αφορούσαν τη *συνέχιση ή μη*: (α) των βιολογικών, (β) των ψυχοβιολογικών, και (γ) των ψυχολογικών λειτουργιών/καταστάσεων του νεκρού ποντικού (βλ. Πίνακα 1).

Τα αποτελέσματα των Bering και Bjorklund (2004) έδειξαν ότι η πλειονότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας κατανοούσε ότι οι βιολογικές λειτουργίες του μικρού ποντικού είχαν πάψει μετά τον θάνατό του (π.χ. ότι ο εγκέφαλος δε θα συνέχιζε να λειτουργεί). Ωστόσο, η πλειονότητα των παιδιών αυτής της ηλικίας έδωσε επίσης απαντήσεις που υποδήλωναν πίστη στη *συνέχεια* των ψυχοβιολογικών (π.χ. θα συνέχιζε να πεινάει, διψάει κ.λπ.) και των ψυχολογικών (π.χ. θα συνέχιζε να έχει επιθυμίες και συναισθήματα) λειτουργιών/καταστάσεων του ποντικού. Με άλλα λόγια, μολονότι η πλειονότητα των παιδιών προσχολικής ηλικίας κατανοούσε ότι οι βιολογικές λειτουργίες παύουν με τον θάνατο, απαντούσε ότι οι ψυχοβιολογικές και ψυχολογικές λειτουργίες θα συνέχιζαν να υπάρχουν. Τα περισσότερα 11χρονα παιδιά υποστήριξαν την παύση των βιολογικών και των ψυχοβιολογικών λειτουργιών του νεκρού ποντικού, απέδιδαν όμως συνέχεια σε συγκεκριμένες από τις ψυχολογικές του καταστάσεις. Ειδικότερα, τα 11χρονα παιδιά υποστήριξαν ότι ο νεκρός ποντικός θα συνέχιζε να έχει βουλευσιακές (επιθυμίες), συναισθηματικές και επιστημικές (συνείδηση) καταστάσεις. Ομοίως, στους ενήλικες οι ερωτήσεις για τις παραπάνω ψυχολογικές καταστάσεις συγκέντρωσαν τα υψηλότερα ποσοστά συνέχειας σε σχέση με τις υπόλοιπες –αν και σε σύγκριση με τα 11χρονα, οι ενήλικες υποστήριξαν σε μικρότερο βαθμό ότι οι συγκεκριμένες καταστάσεις θα συνέχιζαν να υπάρχουν και μετά τον θάνατο του νεκρού ποντικού.

Από τα ευρήματα των Bering και Bjorklund (2004) προκύπτει ότι τα παιδιά προσχολικής αναπαριστούν το θάνατο ως τη διακοπή όλων των βιολογικών λειτουργιών, ταυτοχρόνως όμως έχουν την τάση να υποστηρίζουν τη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχοβιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών. Από την ηλικία των 11 ετών τα παιδιά αποδίδουν συνέχεια μόνον σε συγκεκριμένες ψυχολογικές λειτουργίες¹. Ερμηνεύοντας τα ευρήματα αυτά, οι Bering και Bjorklund (2004) υποστήριξαν ότι η βιολογική γνώση των μικρών παιδιών για τον θάνατο είναι διαισθητική και ελλιπής. Το γεγονός ότι απαντούν πως με τον θάνατο παύει να λειτουργεί ο εγκέφαλος, αλλά ότι ο νεκρός ποντικός εξακολουθεί να σκέπτεται, πιθανότατα να σημαίνει ότι τα

παιδιά αυτής της ηλικίας αγνοούν ποιες λειτουργίες εκτελεί το κάθε όργανο του σώματος. Μία τέτοια ερμηνεία είναι πολύ πιθανόν να ισχύει, αν λάβουμε υπόψη μια μελέτη των Jaakkola και Slaughter (2002) η οποία έδειξε ότι από μόνη της η γνώση της θέσης των οργάνων του σώματος δεν επαρκεί για την κατανόηση της συνεισφοράς τους στη διατήρηση του οργανισμού. Μόνον όταν τα παιδιά κατανοήσουν τη λειτουργία και την αναγκαιότητα κάθε οργάνου του ανθρώπινου σώματος, θα αναπτύξουν μια βιολογική θεωρία για τη ζωή και τον θάνατο. Με την αύξηση της ηλικίας, η βιολογική γνώση των παιδιών εμπλουτίζεται, με αποτέλεσμα να μειώνεται η απόδοση μετά θάνατον συνέχειας στις ψυχοβιολογικές και κάποιες ψυχολογικές λειτουργίες. Παρόλα αυτά, η έρευνα των Bering και Bjorklund (2004) έδειξε ότι ορισμένες ψυχολογικές λειτουργίες ανθίσταται στη βιολογική γνώση.

Πίνακας 1 Παραδείγματα ερωτήσεων που χρησιμοποίησαν οι Bering και Bjorklund (2004, σελ. 233), ταξινομημένες κατά κατηγορία λειτουργίας

Λειτουργίες	Ερωτήσεις «Τώρα που ο μικρός ποντικός δεν ζει πια ...»
1. Βιολογικές (B)	«...θα συνεχίσει να λειτουργεί ο εγκέφαλος του;» «...θα συνεχίσει να μεγαλώνει;» κ.λπ.
2. Ψυχοβιολογικές (ΨΒ)	«...θα συνεχίζει να νυστάζει;» «...θα συνεχίσει να αισθάνεται πείνα;» κ.λπ.
3. Ψυχολογικές (Ψ)	
Αντιληπτικές	«... θα μπορεί να μυρίσει τα λουλούδια;»
Επιστημικές (γνώση, πεποίθηση)	«... ξέρει ότι έχει πεθάνει;»
Βουλησιακές (επιθυμίες)	«... θέλει να επιστρέψει στο σπίτι του;»
Συναισθηματικές	«... αγαπάει τη μαμά του;»

Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώθηκαν και από μία πιο πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε παιδιά ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος από την Ελλάδα (Misailidi & Kornilaki, 2015). Όμοια με την αρχική έρευνα των Bering και Bjorklund (2004), τα ηλικίας 5, 7 και 10 ετών παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα άκουσαν μια ιστορία για τον θάνατο ενός ήρωα και ρωτήθηκαν ακολούθως για τη μετά θάνατον συνέχεια των βιολογικών, αντιληπτικών, νοητικών και συναισθηματικών του καταστάσεων και για την ικανότητά του να έχει συνειδητή νοητική δραστηριότητα. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι με την αύξηση της ηλικίας τα παιδιά έδιναν πιο ακριβείς απαντήσεις σχετικά με την παύση των βιολογικών λειτουργιών, των αντιληπτικών καταστάσεων και της νοητικής δραστηριότητας του νεκρού ήρωα. Ωστόσο, τα παιδιά όλων των ηλικιακών ομάδων ήταν απρόθυμα να υποστηρίξουν τη μετά θάνατον παύση ορισμένων νοητικών και συναισθηματικών καταστάσεων του ήρωα (π.χ. αγάπη για τους γονείς του).

Μια άλλη σειρά ερευνών για τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή πραγματοποιήθηκε από τον Harris και τους συνεργάτες του. Σε μία από αυτές (Harris & Giménez,

2005), οι συμμετέχοντες, 7χρονα και 11χρονα παιδιά καθολικού δόγματος από την Ισπανία, εξετάστηκαν σε ένα πειραματικό έργο που ήλεγχε την ικανότητά τους να διαφοροποιούν τη μετά θάνατον τύχη των βιολογικών από τις ψυχολογικές λειτουργίες. Τα ευρήματα έδειξαν ότι τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στις τελευταίες. Μάλιστα, σε αντίθεση προς την έρευνα των Bering και Bjorklund (2004), οι απαντήσεις των παιδιών που υποδήλωναν πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών παρουσίασαν *σημαντική αύξηση* με την ηλικία. Τα ευρήματα της αρχικής αυτής μελέτης του Harris επαληθεύτηκαν στη συνέχεια και από μια εθνογραφική έρευνα του Harris (Astuti & Harris, 2008).

Συνοψίζοντας, οι έρευνες που μελέτησαν τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή δείχνουν μια σαφή τάση διαφοροποίησης των βιολογικών από τις ψυχολογικές λειτουργίες. Μολονότι τα παιδιά, ήδη από την προσχολική ηλικία, κατανοούν ότι ο θάνατος συνεπάγεται παύση των βιολογικών λειτουργιών, στις ψυχολογικές λειτουργίες αποδίδουν συνέχεια. Η διάκριση αυτή είναι κοινή διαπίστωση των ερευνών στις οποίες ανατρέξαμε. Σημείο διαφωνίας μεταξύ των ερευνητών, ωστόσο, παραμένει το ποιοι παράγοντες, εγγενείς, γνωστικοί ή κοινωνικο-πολιτισμικοί, οδηγούν στην ανάπτυξη αυτών των πεποιθήσεων.

Θεωρητικές προσεγγίσεις των πεποιθήσεων των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή

Τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις επιχειρούν να ερμηνεύσουν το πώς τα παιδιά αναπτύσσουν πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή: (1) Η πρώτη (Bloom, 2004, 2005, 2007) τις θεωρεί αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων. (2) Η δεύτερη (Bering, 2002, 2003, 2006) υποστηρίζει ότι ενυπάρχει στον άνθρωπο μια προδιάθεση για την ανάπτυξη πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή ως αποτέλεσμα περιορισμών του γνωστικού μας συστήματος. (3) Η τρίτη (Astuti & Harris, 2008· Boyer, 2000, 2001· Harris & Giménez, 2005) προτείνει ότι η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών καλλιεργείται και ενθαρρύνεται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές των προσώπων στο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον του παιδιού. Οι τρεις αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια.

Δυϊσμός οντοτήτων

Για τον Bloom (2004, 2005, 2007), η πεποίθηση των μικρών παιδιών αλλά και των ενηλίκων ότι οι ψυχολογικές λειτουργίες επιβιώνουν του θανάτου του σώματος είναι αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων. Ο ερευνητής αυτός υποθέτει ότι τα παιδιά (και οι ενήλικες), ως άλλοι «Πλάτωνα» ή «Καρτέσιοι», *διαισθητικά* αντιλαμβάνονται ότι ο κόσμος γύρω τους διαιρείται σε δύο ουσίες: υλικά σώματα/πράγματα και άυλες/πνευματικές οντότητες². Η δυϊστική αυτή θεώρηση των οντοτήτων είναι, κατά τον Bloom (2005), το φυσικό επακόλουθο της ύπαρξης δύο γνωστικών συστημάτων, ενός για τον φυσικό και ενός άλλου για τον κοινωνικό κόσμο, τα οποία ακολούθησαν διαφορετικές πορείες κατά την εξέλιξη του είδους μας.

Αν οι ισχυρισμοί αυτοί του Bloom (2005) ευσταθούν, τότε θα ήταν εύκολο για κάποιον να σκεφτεί άψυχα σώματα/πράγματα και ασώματες ψυχές – κάτι που συναντάται για παράδειγμα στις περισσότερες θρησκείες, όπου ο Θεός γίνεται αντιληπτός από τους ενήλικες ως ένα παντοδύναμο, αλλά άυλο πνεύμα. Ακόμη και τα φαντάσματα γίνονται αντιληπτά ως ασώματες οντότητες που έχουν, ωστόσο, νοητικές καταστάσεις (π.χ. σκοπούς, προθέσεις και πεποιθήσεις). Μέσα, λοιπόν, σε ένα τέτοιο σύστημα πεποιθήσεων, δε θα ήταν δύσκολο για κάποιον να υποθέσει ότι η ψυχή/το άυλο επιβιώνει του σωματικού θανάτου. Η σκέψη ότι η ψυχή εξακολουθεί να υπάρχει και μετά τον θάνατο του σώματος, σύμφωνα με τον Bloom (2007), δεν φαίνεται να ξενίζει τους περισσότερους, καθώς ο άνθρωπος εγκέφαλος είναι «φτιαγμένος» να σκέπτεται δυϊστικά.

Αναφερόμενος στα ευρήματα των Bering και Bjorklund (2004) —όπου τα μικρά παιδιά, συχνότερα από ό,τι οι ενήλικες, αν και ομολογούσαν την παύση των βιολογικών, υποστήριζαν τη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών του νεκρού ποντικού— ο Bloom (2007) υποστηρίζει ότι αυτά αποτελούν μαρτυρία μιας *διστοιχικής* δυϊστικής σκέψης στην παιδική ηλικία, η οποία δεν έχει ακόμα επηρεαστεί από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που επικρατούν στο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον της. Γι' αυτόν, η πίστη στη μετά θάνατον συνέχιση της ανθρώπινης ύπαρξης δεν είναι αποτέλεσμα μάθησης, αλλά μιας εγγενούς προδιάθεσης να σκεπτόμαστε τα πράγματα με δυϊστικό τρόπο. Το ποια, όμως, μορφή θα πάρει η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια μας, αν δηλαδή θα πιστέψουμε ότι πρόκειται να πάμε στον παράδεισο ή στην κόλαση ή θα μπούμε στο σώμα ενός άλλου ανθρώπου ή ζώου κ.λπ., αυτό είναι επακόλουθο κοινωνικο-θρησκευτικής μάθησης. Ο διστοιχικός δυϊσμός θα αποτελέσει τη βάση πάνω στην οποία αργότερα θα οικοδομηθεί η θρησκευτική πίστη.

Η αδυναμία νοητικής προσομοίωσης του θανάτου

Ο Bering και οι συνεργάτες του (Bering, 2002, 2003, 2006· Bering, Blasi, & Bjorklund, 2005· Bering & Bjorklund, 2004) υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη πίστη στην ψυχολογική συνέχεια του ανθρώπου μετά θάνατον οφείλεται σε εγγενείς περιορισμούς του γνωστικού μας συστήματος και συγκεκριμένα στην αδυναμία παιδιών και ενηλίκων να προσομοιώσουν νοητικά το πώς είναι να μην υπάρχει κάποιος. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα παιδιά γεννιούνται έχοντας στο γνωστικό τους οπλοστάσιο έναν μηχανισμό νοητικής προσομοίωσης. Έργο του μηχανισμού προσομοίωσης είναι η πρόβλεψη και η ερμηνεία της συμπεριφοράς των άλλων. Έχοντας ως αφετηρία προηγούμενες εμπειρίες σε παρόμοιες καταστάσεις, ο μηχανισμός αυτός κατασκευάζει μια νοητική προσομοίωση της κατάστασης στην οποία βρίσκεται το άτομο του οποίου τη συμπεριφορά το παιδί ή ο ενήλικας επιθυμεί να προβλέψει ή να εξηγήσει. Η προσομοίωση παρόμοιων προηγούμενων καταστάσεων αποτελεί, επομένως, τη βάση για την πρόβλεψη ή την ερμηνεία μιας συμπεριφοράς.

Ωστόσο, η μετά θάνατον τύχη των ψυχολογικών λειτουργιών δημιουργεί ένα ειδικό πρόβλημα στο μηχανισμό προσομοίωσης, γιατί είναι αδύνατο για κάποιον (παιδί ή ενήλικα) να γνωρίζει το πώς είναι να είναι κάποιος νεκρός. Η, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Barrett (2004, σελ. 58), «...δεν έχω συνείδηση του πώς είναι να 'μη σκέπτομαι' και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δυσκολεύομαι να προσομοιώσω το νεκρό πρόσωπο να μη σκέπτεται». Η έλλειψη, επομένως, εμπειριών «μη συνείδησης», οδηγεί, κατά τον Bering (2006), στην απόδοση της ψυχολογικής συνέχειας.

Απόδειξη, για τον Bering (2006), των ανυπέρβλητων δυσκολιών που αντιμετωπίζει ο μηχανισμός νοητικής προσομοίωσης είναι το γεγονός ότι τα μεγαλύτερα παιδιά, αλλά και οι ενήλικες, αποδίδουν μετά θάνατον συνέχεια σε ορισμένες μόνον ψυχολογικές λειτουργίες. Συγκεκριμένα, ενώ με την αύξηση της ηλικίας τα παιδιά αναφέρονται όλο και περισσότερο στην παύση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών, οι ψυχολογικές, δηλαδή οι βουλευσιακές, οι επιστημικές και οι συναισθηματικές καταστάσεις, ανθίστανται (Bering et al., 2005· Bering & Bjorklund, 2004). Σε όλες τις μελέτες του Bering και των συνεργατών του η διαφοροποίηση αυτή ως προς την απόδοση συνέχειας ανάμεσα στις τρεις αυτές κατηγορίες ψυχολογικών λειτουργιών-καταστάσεων είναι ένα σταθερό εύρημα, ακόμα και όταν στο δείγμα περιλαμβάνονται ενήλικες.

Για τον Bering (2006), το εύρημα ότι με την αύξηση της ηλικίας μειώνονται, χωρίς όμως να εκλείπουν, οι απαντήσεις που αναφέρονται στη συνέχιση συγκεκριμένων ψυχολογικών λειτουργιών, δείχνει, καταρχήν, ότι οι πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή είναι αποτέλεσμα μιας γνωστικής προδιάθεσης. Στη μείωση της απόδοσης συνέχειας συμβάλλει βεβαίως, σε μεγάλο βαθμό, η ολοένα αυξανόμενη γνώση της βιολογίας του ανθρώπινου σώματος.

Το παιδί προοδευτικά κατανοεί το πώς λειτουργεί η «ανθρώπινη μηχανή», ποιες λειτουργίες τη συντηρούν στη ζωή, γι' αυτό σύντομα αντιλαμβάνεται ότι, για παράδειγμα, ο νεκρός δεν μπορεί να διψάει ή να πεινάει. Ειδικά για τις λειτουργίες εκείνες που συνδέονται με ζωτικά όργανα, όπως η όραση, η ακοή κ.λπ., τα παιδιά γρήγορα συνειδητοποιούν ότι ο θάνατος επιφέρει την παύση τους. Από την άλλη, η γνώση ότι ο εγκέφαλός μας ευθύνεται για τις ψυχολογικές καταστάσεις (συναισθήματα, επιθυμίες, γνώση κ.λπ.) απαιτεί αναπτυγμένη ικανότητα για επιστημονικό συλλογισμό. Για τον λόγο αυτό, γρήγορα «χάνεται» η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των αντιληπτικών και ψυχοβιολογικών λειτουργιών, ενώ, αντιθέτως, ανθίστανται στη μετά θάνατον παύση τα συναισθήματα, οι επιθυμίες και οι γνωστικές λειτουργίες (Bering, 2003, 2006 Bering et al., 2005).

Η θεωρητική προσέγγιση του Bering (2002, 2003, 2006) δεν απέχει πολύ από εκείνη του Bloom. Μάλιστα, στην εργασία του με τίτλο «Η δημόδης θεωρία του πνεύματος», υποστηρίζει ότι: *«κάποιος που πιστεύει ότι οι ψυχολογικές καταστάσεις επιβιώνουν και μετά το θάνατο [του σώματος] δεσμεύεται σε μια ακραία μορφή δυϊσμού νου - σώματος»* (Bering, 2006, σελ. 453, η επεξηγηστική αγκύλος προστέθηκε). Από την άλλη πλευρά, ο Bering αντιτίθεται στην άποψη ότι η απόδοση μετά θάνατον συνέχειας είναι αποτέλεσμα κοινωνικο-πολιτισμικών επιρροών. Τουναντίον, υποστηρίζει ότι η έκθεση σε πολιτισμικά και θρησκευτικά ερεθίσματα έρχεται απλά να εμπλουτίσει τον εγγενή γνωστικό μηχανισμό. Η εγγενής αυτή προδιάθεση του ατόμου έχει ως αποτέλεσμα η πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια να δημιουργείται χωρίς προσπάθεια και με φυσικό τρόπο.

Κοινωνικο-πολιτισμικές επιρροές

Μολονότι για τους εκπροσώπους της θεωρίας της νοητικής προσομοίωσης η «γενική ιδέα μιας μετά θάνατον ζωής» είναι θεμελιωμένη στις βασικές δομές του γνωστικού μας συστήματος, άλλοι ερευνητές (π.χ. Astuti & Harris, 2008 Harris & Astuti, 2006 Harris & Giménez, 2005) είναι πεπεισμένοι ότι η ιδέα αυτή μεταδίδεται στον παιδικό νου μέσα από την έκθεσή του στις σχετικές πεποιθήσεις και πρακτικές των προσώπων στο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον του. Για τον Harris και τους συνεργάτες του, εάν η θεωρία της νοητικής προσομοίωσης (Bering, 2006) ήταν ορθή, τότε λογικά θα έπρεπε με την πρόοδο της ηλικίας -που συνεπάγεται την καλύτερη κατανόηση των βιολογικών λειτουργιών του ανθρώπινου σώματος και των συνεπειών που επιφέρει ο θάνατος σε αυτές- να παρατηρείται μείωση των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή. Ωστόσο, αυτός ο ισχυρισμός δεν επαληθεύεται από τις σχετικές έρευνες. Αντίθετα, συγκριτικές μελέτες παιδιών και ενηλίκων έχουν δείξει ότι στο ερώτημα «μπορεί ένα νεκρός να ζωντανέψει ξανά;», οι ενήλικες δίνουν πολύ συχνότερα καταφατική απάντηση, κάνοντας αναφορές στην ανάσταση των νεκρών και στην μετενσάρκωση (Brent & Speece, 1993). Άλλες μελέτες, πάλι, δείχνουν αύξηση των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή με την ηλικία (Brent, Speece, Lin, Dong, & Yang, 1996 Wenestam & Wass, 1987).

Χωρίς ο Harris να αμφισβητεί ότι με την ηλικία εμπλουτίζεται η βιολογική γνώση του θανάτου, θεωρεί ότι ταυτοχρόνως τα παιδιά εσωτερικεύουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του κοινωνικο-πολιτισμικού τους περιβάλλοντος για τη μετά θάνατον συνέχεια. Γι' αυτόν, στον ανθρώπινο νου συνυπάρχουν, χωρίς να συγκρούονται, δύο ασύμβατες μεταξύ τους πεποιθήσεις: η βιολογική, που αντιμετωπίζει τον θάνατο ως την πλήρη και μη αναστρέψιμη παύση της ζωής και η θρησκευτική, που ερμηνεύει τον θάνατο ως μετάβαση σε ένα άλλο είδος ύπαρξης.

Η έρευνα των Harris και Giménez (2005), στην οποία ανατρέξαμε και νωρίτερα, επιχείρησε να μελετήσει την επίδραση του κοινωνικο - θρησκευτικού πλαισίου στις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή. Οι ερευνητές αφηγήθηκαν σε παιδιά ηλικίας 7 και 11 ετών δύο σύντομες ιστορίες που περιέγραφαν τα γεγονότα που μεσολάβησαν έως τον θάνατο του κεντρικού τους ήρωα (ενός

υπερήλικα). Η διαφορά μεταξύ των δύο ιστοριών ήταν ότι η πρώτη είχε κοσμικό και η δεύτερη θρησκευτικό προσανατολισμό. Ειδικότερα, στην κοσμική ιστορία ο θάνατος λαμβάνει χώρα σε ένα νοσοκομείο και ανακοινώνεται από τον γιατρό στον εγγονό του κεντρικού ήρωα με τα ακόλουθα λόγια: «Ο παππούς σου ήταν πολύ άρρωστος. Οι γιατροί έκαναν ό,τι μπορούσαν. Ο παππούς σου είναι πλέον νεκρός». Αντίθετα, στη θρησκευτική ιστορία ο θάνατος ανακοινώνεται στο παιδί/εγγονό από έναν ιερέα, ο οποίος του λέει: «Ο παππούς σου ήταν πολύ άρρωστος. Οι γιατροί έκαναν ό,τι μπορούσαν. Ο παππούς σου είναι πλέον κοντά στο Θεό». Μετά από την παρουσίαση της κάθε ιστορίας οι συμμετέχοντες έπρεπε να απαντήσουν σε 12 ερωτήσεις: έξι για τις βιολογικές και έξι για τις νοητικές λειτουργίες του νεκρού παππού.

Οι υποθέσεις που οι Harris και Giménez (2005) έθεσαν υπό έλεγχο ήταν οι ακόλουθες: (α) Εάν οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή εσωτερικεύονται ως αποτέλεσμα των εισροών που δέχεται το παιδί από το κοινωνικο-πολιτισμικό του περιβάλλον, τότε ο αριθμός των απαντήσεων που αφορούν τη συνέχιση των λειτουργιών θα πρέπει να αυξάνεται με την ηλικία αντί να μειώνεται (όπως λογικά θα συνεπαγόταν από τη βιολογική ερμηνεία του θανάτου). (β) Εάν η βιολογική και η θρησκευτική προσέγγιση του θανάτου συνυπάρχουν αρμονικά στον ανθρώπινο νου, τότε, λογικά, θα πρέπει οι απαντήσεις των παιδιών να τροποποιούνται ανάλογα με την ιστορία. Στην κοσμική ιστορία, δηλαδή, θα πρέπει να δίνονται περισσότερες απαντήσεις παύσης και στη θρησκευτική ιστορία περισσότερες απαντήσεις μετά θάνατον συνέχειας των ψυχολογικών λειτουργιών. Εάν, αντίθετα, τα παιδιά αντιλαμβάνονται τις δύο αυτές προσεγγίσεις ως ασύμβατες, τότε θα πρέπει να υιοθετούν τη μία ή την άλλη προσέγγιση ανεξάρτητα από το πλαίσιο της αφήγησης.

Τα ευρήματα των Harris και Giménez (2005) επιβεβαίωσαν και τις δύο παραπάνω α και β υποθέσεις: (α) Τα μεγαλύτερα παιδιά υποστήριζαν συχνότερα από ό,τι τα μικρότερα τη συνέχιση των ψυχολογικών λειτουργιών μετά τον θάνατο. Ο τύπος της αφήγησης (κοσμική, θρησκευτική) και το είδος των λειτουργιών επηρέασαν τόσο τις απαντήσεις όσο και τις αιτιολογήσεις που έδιναν τα παιδιά. Στην κοσμική αφήγηση υποστήριζαν συχνότερα την παύση των λειτουργιών και έδιναν βιολογικές αιτιολογήσεις (π.χ. «Η καρδιά έπαψε να χτυπάει και δεν μπορεί να μεταφέρει πια αίμα στο σώμα και στα όργανα» (Harris & Giménez, 2005, σελ. 151). Η συνέχιση των λειτουργιών υποστηρίχθηκε συχνότερα στη θρησκευτική αφήγηση και αφορούσε περισσότερο τις νοητικές από ό,τι τις βιολογικές λειτουργίες. Επιπλέον, στη θρησκευτική αφήγηση ήταν συχνότερες οι μεταφυσικές αιτιολογήσεις («Στον ουρανό όλα λειτουργούν ακόμη και αν κάποιος είναι νεκρός» (Harris & Giménez, 2005, σελ. 152). (β) Αναφορικά με το ερώτημα εάν η βιολογική και η θρησκευτική ερμηνεία του θανάτου συνυπάρχουν στον παιδικό νου βρέθηκε ότι, ενώ τα μικρότερα παιδιά τείνουν να υιοθετούν μια βιολογική προσέγγιση του θανάτου, η πλειονότητα των μεγαλύτερων παιδιών υιοθετεί και τις δύο, καθώς οι απαντήσεις τους τροποποιούνταν 'ανάλογα με το πλαίσιο της αφήγησης.

Πώς όμως είναι δυνατό τα ίδια παιδιά στην κοσμική αφήγηση να υποστηρίζουν ότι οι λειτουργίες παύουν με την έλευση του θανάτου και στη θρησκευτική αφήγηση να ισχυρίζονται το ακριβώς αντίθετο; Το εύρημα αυτό προκαλεί απορία, αν μάλιστα κανείς λάβει υπόψη ότι τα παιδιά σχολικής ηλικίας αναγνωρίζουν με ευκολία και γενικότερα αποφεύγουν τις αντιφάσεις (Markman, 1979). Οι Harris και Giménez (2005) πιστεύουν ότι τα παιδιά διαχειρίζονται τη συγκεκριμένη αντίφαση με το να θεωρούν ότι ο θάνατος σηματοδοτεί από τη μια την παύση όλων των βιολογικών λειτουργιών, αλλά, ταυτοχρόνως, και την έναρξη ενός νέου τύπου ύπαρξης. Δηλαδή, τα παιδιά αναγνωρίζουν την αντίφαση, αλλά έχουν γνωστικούς μηχανισμούς που τα βοηθούν να απομονώσουν τη βιολογική από τη θρησκευτική διάσταση του θανάτου και τελικά να υιοθετούν ταυτοχρόνως και τις δύο.

Η θέση αυτή του Harris ισχυροποιήθηκε και από τα ευρήματα μιας ανθρωπολογικής μελέτης που πραγματοποιήθηκε σε μια απομονωμένη φυλή, τους Vezo, οι οποίοι κατοικούν στα νοτιοδυτικά της Μαδαγασκάρης (Astuti & Harris, 2008). Η ιδιαιτερότητα σε ό,τι αφορά αυτή τη φυλή είναι ότι τα νεαρά μέλη της ανακαλύπτουν από πολύ νωρίς τη βιολογική διάσταση του

θανάτου, μέσα από προσωπικές εμπειρίες. Τα παιδιά συμμετέχουν σε τελετές σφαγιασμού ζώων, σε νεκρώσιμες ακολουθίες κ.ά. Συχνά, μάλιστα, χρησιμοποιούν μέρη σφαγιασμένων ζώων στα παιχνίδια τους. Από την άλλη πλευρά, στη φυλή των Vezo είναι διάχυτη η πεποίθηση ότι, όταν κάποιος πεθάνει, το πνεύμα του (που ονομάζεται *angitse*) συνεχίζει να ζει σε μια άλλη διάσταση, να έχει επιθυμίες, σκέψεις και ανάγκες, τις οποίες οι εν ζωή συγγενείς θα πρέπει να ικανοποιήσουν. Μάλιστα, υποχρέωση των εν ζωή συγγενών όταν κάποιος πεθάνει είναι να του φτιάξουν ένα μνημείο. Αν δεν το κάνουν, η ψυχή έρχεται στα όνειρα τους και τους το υπενθυμίζει. Στην περίπτωση που συνεχίσουν να αδιαφορούν, η ψυχή έχει τη δύναμη να τους τιμωρήσει προκαλώντας τους δυστυχία, ασθένειες, ακόμη και θάνατο.

Σκοπός της μελέτης αυτής ήταν: α) να εξετάσει εάν αυτή η διττή αντίληψη του θανάτου — δηλαδή, ως παύση της λειτουργίας όλων των βιολογικών λειτουργιών, αλλά και ως απαρχή ενός νέου τρόπου ύπαρξης—, που διαπιστώθηκε στην έρευνα των Harris και Giménez (2005), θα παρατηρούνταν και στο ιδιαίτερο αυτό κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, το οποίο δίνει τη δυνατότητα στα μέλη του να αναπτύξουν και τον ένα και τον άλλο τρόπο κατανόησης και ερμηνείας του θανάτου, β) να μελετήσει την αναπτυξιακή πορεία των βιολογικών και των μεταφυσικών πεποιθήσεων για τον θάνατο. Οι Astuti και Harris (2008) πραγματοποίησαν δύο πειράματα. Στο πρώτο έλαβαν μέρος δύο ηλικιακές ομάδες - παιδιά με μέσο όρο ηλικίας 12 έτη και ενήλικες με μέσο όρο ηλικίας 35 έτη. Οι ερευνητές παρουσίασαν σε όλους τους συμμετέχοντες δύο ιστορίες, οι οποίες αφηγούνταν τα γεγονότα που μεσολάβησαν έως τον θάνατο ενός απόμου. Υιοθετώντας το ερευνητικό σχέδιο της προηγούμενης μελέτης (Harris & Giménez, 2005), η πρώτη ιστορία είχε κοσμικό και η δεύτερη θρησκευτικό προσανατολισμό³. Μετά από την παρουσίαση της κάθε ιστορίας, οι Astuti και Harris (2008, πείραμα 1) ζήτησαν από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν σε 14 ερωτήσεις σχετικές με τη συνέχιση ή μη των βιολογικών και των ψυχολογικών λειτουργιών των κεντρικών ηρώων στις δύο ιστορίες.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες απαντούσαν ότι οι βιολογικές και οι ψυχολογικές λειτουργίες έπαυαν με τον θάνατο —παρά το γεγονός ότι είχαν την τάση να υποστηρίζουν περισσότερο την παύση των βιολογικών από ό,τι των ψυχολογικών λειτουργιών, ιδιαίτερα μάλιστα στο πλαίσιο της θρησκευτικής αφήγησης. Όσον αφορά την επίδραση της ηλικίας στις απαντήσεις των συμμετεχόντων, βρέθηκε ότι οι ενήλικες, περισσότερο από ό,τι τα παιδιά, πίστευαν στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών, κυρίως αυτών που περιέγραφαν τις νοητικές καταστάσεις των θανόντων (γνωρίζω, θυμάμαι, αναζητώ κ.λπ.).

Τα ευρήματα αυτής της εθνογραφικής μελέτης υποστηρίζουν, επομένως, εκείνα της προηγούμενης (Harris & Giménez, 2005), και δείχνουν, κατά τον Harris και τους συνεργάτες του, ότι όχι μόνον οι καθολικοί συμμετέχοντες, αλλά και οι ιθαγενείς της φυλής των Vezo έχουν δύο διαφορετικές αντιλήψεις για τον θάνατο: μία βιολογική και μία θρησκευτική. Οι δύο αυτές αντιλήψεις, αν και ανταγωνιστικές η μία προς την άλλη, δεν βρίσκονται σε συγκρουσιακή σχέση, διότι ενεργοποιούνται από διαφορετικά πλαίσια. Για παράδειγμα, όταν οι Vezo πλένουν με κρύο νερό το σώμα του νεκρού ή χτενίζουν τα μαλλιά του, το κάνουν χωρίς φόβο για τον πόνο που ενδεχομένως θα του προκαλέσουν, ομολογώντας ότι δε νιώθει τίποτα. Όταν, όμως, απαγορεύουν στα παιδιά του νεκρού να συνοδεύουν τη σωρό του στο νεκροταφείο, από φόβο ότι εκείνος/εκείνη δεν θα τα αφήσει να επιστρέψουν, τότε τον αντιμετωπίζουν ως ένα ζωντανό πνεύμα.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τον Bering και τους συνεργάτες του (Bering & Bjorklund, 2004), ο Harris υποστηρίζει ότι οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή δεν είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας των παιδιών να προσομοιώσουν νοητικά καταστάσεις μη συνείδησης. Αν κάτι τέτοιο ευσταθούσε, τότε, λογικά, θα έπρεπε, με την πρόοδο της ηλικίας και της επακόλουθης πιο ώριμης γνώσης της βιολογίας του θανάτου, οι αναφορές των παιδιών στη μετά θάνατον συνέχιση των ψυχολογικών λειτουργιών να μειώνονται, πράγμα που δεν επιβεβαιώθηκε σε καμία από τις μελέτες του Harris.

Παρόλα αυτά, θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι το δεύτερο πείραμα των Astuti και Harris (2008), το οποίο εξέτασε τις πεποιθήσεις 5χρονων και 7χρονων μελών της φυλής των Vezo για την μετά θάνατον τύχη των βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών ενός ανθρώπου και ενός πουλιού, κατέληξε σε ορισμένα απροσδόκητα ευρήματα. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι τα 5χρονα παιδιά απαντούσαν στην τύχη και δε διαφοροποιούσαν μεταξύ βιολογικών και ψυχολογικών λειτουργιών στις απαντήσεις τους, ανεξαρτήτως του ερεθίσματος-στόχου (άνθρωπος ή πουλί). Η άγνοια αυτή των 5χρονων αναφορικά με την παύση των βιολογικών λειτουργιών προκαλεί εντύπωση, αν μάλιστα κανείς λάβει υπόψη αυτό που ειπώθηκε παραπάνω, ότι δηλαδή τα παιδιά της φυλής των Vezo είναι συχνά παρόντα στον σφαγιασμό ζώων. Όλες οι προαναφερθείσες μελέτες, ανεξαρτήτως της θεωρητικής τους προσέγγισης, συμφωνούν ότι τα παιδιά αυτής της ηλικίας κατανοούν ότι ο θάνατος επιφέρει παύση των εξωτερικών και εύκολα παρατηρήσιμων βιολογικών λειτουργιών.

Η απουσία διαφοροποίησης ανάμεσα στις βιολογικές και στις ψυχολογικές λειτουργίες στο δεύτερο πείραμα των Astuti και Harris (2008) αντικρούει τα ευρήματα της μελέτης των Harris και Giménez (2005), με βάση τα οποία οι ερευνητές αυτοί υποστήριξαν τη διττή αντίληψη του θανάτου από τα παιδιά (δηλαδή, ως παύση της λειτουργίας όλων των βιολογικών λειτουργιών, αλλά και ως απαρχή ενός νέου τρόπου ύπαρξης). Η αναπτυξιακή πορεία την οποία καταδεικνύουν τα ευρήματα αυτής της μελέτης είναι μάλλον κοντύτερα στη θεωρητική προσέγγιση του Bering, καθώς με την ηλικία αυξάνονται οι απαντήσεις που κάνουν αναφορά στην παύση των λειτουργιών [λαμβάνοντας υπόψη ότι η ηλικιακή διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων (5χρονα, 7χρονα) στην έρευνα των Astuti και Harris (2008) ήταν πολύ μικρή].

Συνοψίζοντας, τα ευρήματα του Harris και των συνεργατών του είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα, μένει όμως να διερευνηθεί περαιτέρω ποια είναι η αναπτυξιακή πορεία της βιολογικής και της θρησκευτικής κατανόησης του θανάτου και το αν αυτές ακολουθούν ή όχι εξαρχής διαφορετικές αναπτυξιακές τροχιές. Θα πρέπει, επίσης, να επαληθευτούν και από άλλες μελέτες σε περισσότερα κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια. Τα πρώτα ευρήματα μελετών σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα φαίνεται να υπογραμμίζουν την πολυπλοκότητα του θέματος. Για παράδειγμα, η Zhu (2017) μελέτησε την απόδοση μετά θάνατον βιολογικής και ψυχολογικής συνέχειας σε παιδιά διαφορετικών ηλικιακών ομάδων από 4 έως 12 ετών και ενήλικες στην Κίνα, σε μια κοινωνία κοσμικού χαρακτήρα που δεν ενθαρρύνει πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον συνέχιση της ζωής. Προκειμένου να ελέγξει την επίδραση του κοινωνικο-θρησκευτικού πλαισίου, όπως υποστηρίζουν οι Harris και Giménez, (2005), οι ερωτήσεις πλαισιώθηκαν άλλοτε με θρησκευτικές και άλλοτε με ιατρικές αναφορές. Τα αποτελέσματα της έρευνας για την αναπτυξιακή πορεία των μετά θάνατον πεποιθήσεων ήταν σε συμφωνία με τα ευρήματα της μελέτης των Bering και Bjorklund (2004), καθώς βρέθηκε ότι 4χρονα παιδιά απέδωσαν αυξημένα ποσοστά τόσο βιολογικής όσο, κυρίως, ψυχολογικής συνέχειας, ανεξάρτητα από το πλαίσιο στο οποίο τέθηκαν οι ερωτήσεις. Τα ποσοστά αυτά έβαιναν μειούμενα με την ηλικία, ενώ δε φάνηκε να επηρεάζονται από το πλαίσιο αφήγησης, αντίθετα από τις προβλέψεις του Harris και των συνεργατών του.

Συμπεράσματα

Τα ευρήματα των ερευνών που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή αρχίζουν να αναπτύσσονται από πολύ μικρή ηλικία. Μολονότι τα παιδιά κατανοούν από νωρίς ότι ο θάνατος συνεπάγεται την παύση των βιολογικών λειτουργιών, ωστόσο οι απαντήσεις τους υποδηλώνουν πεποίθηση στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών. Παρόλα αυτά, η ερμηνεία της πίστης των παιδιών στη μετά θάνατον ψυχολογική συνέχεια εξακολουθεί να αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα.

Ανοιχτό, επίσης, παραμένει το ερώτημα, ποια είναι η *αναπτυξιακή πορεία* της απόδοσης ψυχολογικών καταστάσεων στους νεκρούς. Η άποψη του Bering είναι ότι η πορεία είναι φθίνουσα με την αύξηση της ηλικίας, ενώ αντίθετα ο Harris υποστηρίζει ότι η πορεία είναι αύξουσα. Μάλιστα, ο τελευταίος θεωρεί ότι τόσο τα παιδιά όσο και οι ενήλικες έχουν δύο αντίθετες, αλλά αρμονικά συνυπάρχουσες αντιλήψεις για τον θάνατο και τις συνέπειες του: μία βιολογική, που τα οδηγεί στην πίστη της ολοκληρωτικής παύσης όλων των λειτουργιών και μία θρησκευτική, που περιλαμβάνει την πίστη στη μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών.

Τα ερευνητικά ευρήματα που παρουσίασαν ο Bering και οι συνεργάτες του συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή εξασθενίζουν, ενώ εκείνα που παρουσίασαν ο Harris και οι συνεργάτες του συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι πεποιθήσεις αυτές ενισχύονται με την ηλικία. Η συγκριτική αξιολόγηση όμως των ευρημάτων που προέρχονται από την κάθε θεωρητική προοπτική δεν είναι εύκολη, εξαιτίας των διαφορών στις μεθοδολογίες που εφαρμόστηκαν. Ο Bering και οι συνεργάτες του υιοθέτησαν στις μελέτες τους μια φιλική μεν στα παιδιά μέθοδο -αφηγούμενοι σε αυτά την ιστορία ενός ποντικού που κατέληξε στα θανάσιμα δόντια ενός αλιγάτορα-, ωστόσο ο ήρωας της ιστορίας τους ήταν ένα τρωκτικό με ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά, το οποίο είχε την ικανότητα σκέπτεται, να ελπίζει, να νιώθει, κ.λπ. Είναι, επομένως, πολύ πιθανό, τα μικρά παιδιά να απέδωσαν μετά θάνατον συνέχεια στον ασυνήθιστο αυτό ποντικό, σκεπτόμενα ότι είχε υπερφυσικές για το είδος του ιδιότητες. Από την άλλη πλευρά, στις μελέτες του Harris και των συνεργατών του ο νεκρός ήταν άνθρωπος και όχι ζώο. Ο θάνατος ενός ανθρώπου είναι πιθανό να ενεργοποιεί περισσότερες μεταφυσικές ερμηνείες από ό,τι ο θάνατος ενός ζώου. Μελλοντικές μελέτες θα πρέπει να εξετάσουν κατά πόσο οι διαφορές που παρατηρούνται στην αναπτυξιακή πορεία των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή είναι πραγματικές ή αποτέλεσμα των συγκεκριμένων μεθοδολογικών επιλογών ή/και χειρισμών.

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να τονιστεί, επίσης, ότι τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει ένας διάλογος ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις. Οι Bering et al. (2005), για παράδειγμα, μελέτησαν την επίδραση που ασκεί η έκθεση των παιδιών στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των προσώπων στο περιβάλλον τους, συγκρίνοντας τις πεποιθήσεις για τη μετά θάνατον ζωή παιδιών τα οποία φοιτούσαν σε καθολικά και σε κοσμικά σχολεία στην Ισπανία. Τα ευρήματά τους έδειξαν ότι τα παιδιά από τα θρησκευτικά σχολεία έκαναν συχνότερες αναφορές στη μετά θάνατον συνέχεια, εύρημα το οποίο υπογραμμίζει τον ρόλο των κοινωνικο-πολιτισμικών επιρροών. Ωστόσο, οι αναφορές αυτές μειώνονταν με την ηλικία ανεξαρτήτως τύπου σχολείου, ενώ όλα τα παιδιά απέδιδαν συχνότερα συνέχεια στα συναισθήματα, στις επιθυμίες και σε άλλες νοητικές καταστάσεις, παρά στις βιολογικές, ψυχοβιολογικές και αντιληπτικές λειτουργίες.

Στη μελέτη αυτή (Bering et al., 2005) διαπιστώνονται κάποια σημεία σύγκλισης με τον Harris, καθώς ο Bering δείχνει να αναγνωρίζει το ρόλο του κοινωνικο-θρησκευτικού πλαισίου στη διαμόρφωση των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή. Παρόλα αυτά, ο Bering υποστηρίζει ότι, η θρησκευτική διδασκαλία δεν έρχεται να επικαθίσει σε μηδενική βάση, αλλά να εμπλουτίσει την ήδη υπάρχουσα γνωστική προδιάθεση. Στα θρησκευτικά σχολεία το θέμα γίνεται πιο περίπλοκο, καθώς η βιολογική γνώση που διδάσκεται είναι σε σύγκρουση με τις κυρίαρχες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Σε αυτή την περίπτωση ο Bering υποστηρίζει ότι τα παιδιά θα *διαχωρίσουν* τις θρησκευτικές πεποιθήσεις από τη βιολογία, υιοθετώντας πιθανότατα τη θρησκευτική οπτική καθώς την διδάσκονται από ενήλικες με κύρος. Μια τέτοια προσέγγιση αφήνει ωστόσο ανοιχτό το ενδεχόμενο ο διαχωρισμός να οδηγήσει στην παράλληλη συνύπαρξη της βιολογικής και θρησκευτικής προσέγγισης του θανάτου, όπως υποστηρίζουν ο Harris και οι συνεργάτες του.

Ο Bering (2006) περιγράφοντας την ψυχολογική αθανασία ως αποτέλεσμα μιας έμφυτης γνωστικής προδιάθεσης αναφέρει ότι η προδιάθεση αυτή «...αλληλεπιδρά με διάφορα μαθησιακά κανάλια» (σελ. 454). Ωστόσο, δεν είναι απολύτως σαφής ως προς το ποια είναι αυτά τα κανάλια

ούτε ως προς το πώς αυτά αλληλεπιδρούν με την έμφυτη προδιάθεση και το πώς οι εγγενείς μηχανισμοί συνεργάζονται με τα πολιτισμικά/θρησκευτικά φαινόμενα.

Μελλοντικές ερευνητικές κατευθύνσεις

Τα ερευνητικά ευρήματα που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες έχουν σημαντικές προεκτάσεις και ανοίγουν πολλαπλές προοπτικές για μελλοντική έρευνα. Ένα σχετικό ερώτημα που θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθεί είναι το ακόλουθο: Τι σχέση μπορεί να έχουν οι ψυχολογικές λειτουργίες, που υποστηρίζεται ότι επιβιώνουν μετά το θάνατο, με αυτό που ονομάζουμε *ψυχή*; Οι Bering και Bjorklund (2004) αναφέρουν ότι οι συμμετέχοντες στη μελέτη τους, που απέδιδαν ψυχολογική συνέχεια στο νεκρό ποντίκι, σπανίως έκαναν χρήση εσχατολογικών όρων (π.χ. πνεύμα, παράδεισος κ.λπ.) κατά την αιτιολόγηση των απαντήσεών τους. Όμως, αυτό θα μπορούσε να συσχετίζεται και με το γεγονός ότι σπανίως οι άνθρωποι αποδίδουν ψυχή στα ζώα. Αντίθετα, στις μελέτες του Harris, οι οποίες εστιάζουν στον ανθρώπινο θάνατο, τα παιδιά έκαναν συχνά εσχατολογικές αναφορές στις απαντήσεις τους για τη μετά θάνατον ζωή, ιδιαίτερα, μάλιστα, εκείνα που φοιτούσαν σε θρησκευτικά σχολεία.

Ο Harris και οι συνεργάτες του εξέτασαν εάν τα παιδιά ηλικίας 6 έως 12 ετών (Harris & Richert, 2006) αλλά και οι ενήλικες (Richert & Harris, 2008) διαφοροποιούν τις λειτουργίες της ψυχής από αυτές του εγκεφάλου και του νου, ζητώντας τους να πουν ποιες λειτουργίες θα έπαυαν, αν με μαγικό τρόπο κάποιος άνθρωπος έχανε τον εγκέφαλο, το νου ή την ψυχή του. Βρήκαν ότι, τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικες, η ψυχή ήταν μια διαφορετική οντότητα από τις άλλες δύο. Στην πλειονότητά τους υποστήριξαν ότι και χωρίς ψυχή ο άνθρωπος θα συνέχιζε να λειτουργεί σε γνωστικό επίπεδο -να έχει δηλαδή μνήμες, συνείδηση, σκέψεις και άλλες νοητικές καταστάσεις. Χωρίς ψυχή, όμως, θα έπαυε να έχει πνευματικές λειτουργίες (π.χ. θέληση για ζωή, επαφή με το θείο, και μετά θάνατον ζωή), οι οποίες σπανίως αποδίδονταν στον εγκέφαλο ή στον νου.

Από τα παραπάνω ευρήματα, επομένως, προκύπτει ότι η ψυχή δε συσχετίζεται με τις γνωστικές λειτουργίες και τις νοητικές καταστάσεις στις οποίες κατεξοχήν αποδίδεται μετά θάνατον συνέχεια. Άρα, θα ήταν δύσκολο στη βάση αυτών των ευρημάτων να υποστηρίξει κανείς ότι η μετά θάνατον συνέχεια των ψυχολογικών λειτουργιών αποδίδεται στην ψυχή. Εδώ, όμως, θα πρέπει να τονιστεί το εξής. Και στις δύο μελέτες του Harris (Harris & Richert, 2006- Richert & Harris, 2008) τα παιδιά και οι ενήλικες ερωτήθηκαν για τις λειτουργίες της ψυχής ενώ το άτομο ήταν εν ζωή. Επομένως, δε γνωρίζουμε εάν θα έδιναν τις ίδιες απαντήσεις στην περίπτωση που οι ερωτήσεις αφορούσαν τις μετά θάνατον λειτουργίες της ψυχής. Μελλοντικές έρευνες θα πρέπει να δώσουν απάντηση στο ερώτημα πώς τα παιδιά αντιλαμβάνομαστε τον ρόλο και τη λειτουργία της ψυχής πριν και μετά τον θάνατο.

Η μελλοντική έρευνα θα πρέπει, επίσης, να μελετήσει τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή. Πέρα από την επίδραση που ασκεί η θρησκευτική αγωγή, άλλοι κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες, όπως οι πεποιθήσεις των γονέων για τη μετά θάνατον τύχη του ανθρώπου, αλλά και ο τρόπος που οι γονείς αντιμετωπίζουν και απαντούν τις ερωτήσεις των παιδιών τους για τον θάνατο, είναι βέβαιο ότι επηρεάζουν τις πεποιθήσεις των τελευταίων⁴. Σύμφωνα, μάλιστα, με κάποιους ερευνητές (Boyatzis, 2005), οι ιδέες του κοινωνικο-πολιτισμικού περιβάλλοντος για τη μετά θάνατον ζωή μεταβιβάζονται στα παιδιά κυρίως στο πλαίσιο της οικογένειας. Πολλοί γονείς κάνουν συχνές συζητήσεις με τα παιδιά τους για θρησκευτικά και άλλα μεταφυσικά ζητήματα. Με άλλα λόγια, η οικογένεια «*λειτουργεί ως ο διερμηνέας της θρησκευτικής ιδεολογίας για τα παιδιά*» (Heller, 1986, σελ. 32) και οι πεποιθήσεις και πρακτικές των γονέων αποτελούν «γνωστικά αραξοβόλια», στα οποία

τα παιδιά αγκυροβολούν. Είναι ιδιαίτερος σημαντικό η μελλοντική έρευνα να εξετάσει πώς επιδρούν οι πεποιθήσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος στις πεποιθήσεις των παιδιών για τη μετά θάνατον ζωή.

Η μελέτη των πεποιθήσεων για τη μετά θάνατον ζωή είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο στο οποίο εμπλέκονται εγγενείς, κοινωνικο-πολιτισμικοί και θρησκευτικοί παράγοντες. Η μελλοντική έρευνα αναμένεται να δώσει ενδιαφέροντα ευρήματα σχετικά με την απαρχή αυτών των πεποιθήσεων και τη σημασία τους για τη συμφιλώση του ανθρώπου με την ιδέα του θανάτου. Η ψυχολογική έρευνα βρίσκεται ακόμη στο ξεκίνημα μιας ενδιαφέρουσας αναζήτησης ενώ οι τρεις διαφορετικές θεωρητικές και ερμηνευτικές προοπτικές που αναλύσαμε παραπάνω εξακολουθούν να σηματοδοτούν την *πανάρχαια* περί μεταθανάτιας ψυχολογικής συνέχειας *πρόκληση*, υποθέτοντας, η πρώτη ότι είναι αποτέλεσμα ενός διαισθητικού δυϊσμού οντοτήτων, η δεύτερη ότι οφείλεται στην αδυναμία του γνωστικού μας συστήματος να κατασκευάσει μια νοητική προσομοίωση της εμπειρίας του θανάτου, και η τρίτη ότι είναι καρπός των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών του περιβάλλοντος ανατροφής.

Αυτό όμως που συστηματικά παραβλέπουν και οι τρεις προοπτικές είναι: α) οι διαχρονικές μελέτες και οι δι-ηλικιακές συγκρίσεις (από τη νηπιακή έως τη γεροντική ηλικία), για να φανεί στον αναπτυξιακό χρόνο *τι, πώς, πότε* και *γιατί* αλλάζει ή παραμένει σχετικά σταθερό στον πολιτισμικό χώρο ζωής των υποκειμένων, και β) αυτή καθ' αυτή η *προσωπική* εμπειρία *κάθε υποκειμένου* με το θάνατο –δημιουργεί, άραγε, *ίδια* πεποίθηση για τη μετά θάνατο ψυχολογική συνέχεια η εμπειρία ενός υποκειμένου, το οποίο έχασε τη μάνα του στα 5 του χρόνια, στα 10 του χρόνια ή στα 15 του χρόνια; Έχουν, άραγε, *ίδιες σχετικές* πεποιθήσεις ο υγιής έφηβος/ενήλικας και εκείνος που υποφέρει από θανατηφόρα νόσο, έχοντας πλήρη επίγνωση και άφατο πόνο του επερχόμενου τέλους; Επαρκούν, άραγε, *γί' αυτές τις τόσο κοινές και γνωστές σε όλους μας περιπτώσεις* οι τρεις παραπάνω ερμηνευτικές προσεγγίσεις ή μήπως χρειαζόμαστε πιο φρέσκιες θεωρητικές ιδέες, πιο χρονοβόρες, αλλά ταυτόχρονα πιο παραγωγικές μεθοδολογικές/διεπιστημονικές στρατηγικές και ένα νέο αναστοχασμό πάνω στην αξία-δώρο της ζωής, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα και σε βάθος *το ίδιο το βίωμα* του θανάτου (του δικού μας θανάτου, του θανάτου σημαντικών άλλων και του θανάτου του «μακρινού» και του «ξένου»), τις σχετικές με αυτό πεποιθήσεις και κυρίως τα *έντονα συναισθήματα* που το συνοδεύουν, μέσα από μια αναπτυξιακή, πολιτισμική ή καλύτερα διεπιστημονική προοπτική;

Σημειώσεις

1. Τα ευρήματα αυτά είναι σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας προηγούμενης έρευνας των Flavell, Green, Flavell και Lin (1999), η οποία είχε ως στόχο να εξετάσει εάν και σε ποιο βαθμό τα παιδιά κατανοούν τις καταστάσεις «μη συνείδησης», όπως η κατάσταση του ύπνου. Όμοια με τους Bering και Bjorklund (2004), οι Flavell et al. (1999) έδειξαν ότι τα 10χρονα παιδιά αποδίδουν λιγότερο συχνά (σε σχέση με παιδιά ηλικίας 5 και 7 ετών) συνείδηση των ψυχοβιολογικών λειτουργιών (π.χ. ικανότητα να ακούει και να βλέπει) σε ένα κοιμισμένο άτομο που δεν ονειρεύεται. Σε συμφωνία με τους Bering και Bjorklund (2004), η έρευνα των Flavell et al. (1999) έδειξε, επίσης, ότι ένα σημαντικό ποσοστό των 10χρονων παιδιών απέδιδε στο κοιμισμένο άτομο συνείδηση συγκεκριμένων ψυχολογικών λειτουργιών, όπως τα συναισθήματα, η σκέψη και οι επιθυμίες.
2. Όπως, μάλιστα, αναφέρει (Bloom, 2005), στους ενήλικες η δυϊστική αυτή αντίληψη γίνεται φανερή από το γεγονός ότι οι περισσότεροι πιστεύουν ότι είναι κάτι παραπάνω από το σώμα τους. Δύσκολα, για παράδειγμα, κάποιος θα υποστήριζε ότι *είναι* το σώμα του, παρά το γεγονός ότι οι νευροεπιστήμες έχουν καταδείξει ότι ο εγκέφαλος είναι η έδρα της νοητικής μας ζωής.

3. *Κοσμική ιστορία*: «Ήταν μια φορά ένας άνδρας που ονομάζονταν Rampy. Ο Rampy εργαζόταν πολύ σκληρά όλη του τη ζωή. Μια μέρα, όμως, που είχε πολύ ζέστη, έπαθε ελονοσία. Το σώμα και το κεφάλι του τον πονούσαν πολύ. Τα παιδιά και η γυναίκα του Rampy τον πήραν και τον πήγαν στον γιατρό, και αυτός τού έδωσε βότανα για να γίνει καλά. Παρόλες τις προσπάθειες των γιατρών, ο Rampy πέθανε τρεις ημέρες αργότερα».
Θρησκευτική ιστορία: «Ήταν μια φορά ένας άνδρας που ονομάζονταν Rapeto. Ο Rapeto είχε πολλά παιδιά και εγγόνια. Την ημέρα που πέθανε τα εγγόνια του πήγαν στο σπίτι του. Και τώρα, που ο Rapeto έχει πεθάνει, επισκέπτεται συχνά τα εγγόνια του στα όνειρά τους. Η οικογένεια του Rapeto του έφτιαξε ένα μνημείο και όλοι οι εν ζωή συγγενείς του είναι ικανοποιημένοι, διότι οι εργασίες του μνημείου του ολοκληρώθηκαν πολύ γρήγορα.» (Astuti & Harris, 2008, σελ. 740).
4. Έρευνες που μελέτησαν την κατανόηση της έννοιας του θανάτου έχουν δείξει ότι οι προσωπικές εμπειρίες των παιδιών (Jay, Green, Johnson, Caldwell, & Nitschke, 1987· Reilly, Hasazi, & Bond, 1983) και τα οικογενειακά και κοινωνικο-θρησκευτικά ερεθίσματα επηρεάζουν την κατανόηση του θανάτου (Brent et al., 1996· Candy-Gibbs, Sharp, & Petrun, 1984-1985· Cotton & Range, 1990· Florian & Kravetz, 1985· Schonfeld & Smilansky, 1989).

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς εκφράζουν τις θερμές ευχαριστίες τους στον Καθηγητή κ. Γιάννη Κουγιουμουτζάκη για τη συμβολή του στη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding mortality and the life of the ancestors in rural Madagascar. *Cognitive Science*, 32, 713-740, doi: 10.1080/03640210802066907
- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Barrett, J. L., & Nyhof, M. A. (2001). Spreading non-natural concepts: The role of intuitive conceptual structures in memory and transmission of cultural materials. *Journal of Cognition and Culture*, 1, 69-100, doi: 10.1163/156853701300063589
- Bering, J. M. (2002). Intuitive conceptions of dead agents' minds: The natural foundations of afterlife beliefs as phenomenological boundary. *Journal of Cognition and Culture*, 2, 263-308, doi: 10.1163/15685370260441008
- Bering, J. M. (2003). Religious concepts are probably epiphenomena: A reply to Pyysiäinen, Boyer, and Barrett. *Journal of Cognition and Culture*, 3, 244-54, doi: 10.1163/156853703322336670
- Bering, J. M. (2006). The folk psychology of souls. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 453-498. doi: 10.1017/S0140525X06009101
- Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The natural emergence of reasoning about the afterlife as a developmental regularity. *Developmental Psychology*, 40, 217-33, doi: 10.1037/0012-1649.40.2.217
- Bering, J., Blasi, C. H., & Bjorklund, D. F. (2005). The development of 'afterlife' beliefs in religiously and secularly schooled children. *British Journal of Developmental Psychology*, 23, 587-607, doi: 10.1348/026151005X36498
- Bloom, P. (2004). *Descartes' baby: How the science of child development explains what makes us human*. London, UK: Arrow Books.
- Bloom, P. (2005). Is god an accident? *The Atlantic Monthly*, 296(5), 105-113.

- Bloom, P. (2007). Religion is natural. *Developmental Science*, 10, 147-151, doi: 10.1111/j.1467-7687.2007.00577.x
- Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A. (2013). Exploring children's understanding of death: Through drawings and the death concept questionnaire. *Death Studies*, 37, 47-60. doi: 10.1080/07481187.2011.623216
- Boyatzis, C. J. (2005). Children's religious and spiritual development. In R. F. Paloutzian, & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (pp. 123-143). New York, NY: Guilford Press.
- Boyer, P. (2000). Functional origins of religious concepts: ontological and strategic selection in evolved minds. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 6, 195-214, doi: 10.1111/1467-9655.00012
- Boyer, P. (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. New York, NY: Basic Books.
- Brent, S. B., & Speece, M. W. (1993). 'Adult' conceptualization of irreversibility: implications for the development of the concept of death. *Death Studies*, 17, 203-224, doi: 10.1080/0748118930825261
- Brent, S. B., Speece, M. W., Lin, C., Dong, Q., & Yang, C. (1996). The development of the concept of death among Chinese and U.S. children 3 - 17 years of age: From binary to 'fuzzy' concepts? *Omega*, 33, 67-83, doi: 10.2190/27L7-G7Q1-DY5Q-J9F3
- Candy-Gibbs, S. E., Sharp, K. C., & Petrun, C. J. (1984-1985). The effects of age, object, and cultural/religious background on children's concepts of death. *Omega*, 15, 329-346, doi: 10.2190/7G00-R9LD-X74Y-1W5M
- Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: Relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 123-127, doi: 10.1207/s15374424jccp1902_3
- Flavell, J. H., Green, F. L., Flavell, E. R., & Lin, N. T. (1999). Development of children's knowledge about unconsciousness. *Child Development*, 70, 396-412, doi: 10.1111/1467-8624.00029
- Florian, V., & Kravetz, S. (1985). Children's concept of death. A cross-cultural comparison among Muslims, Druze, Christians, and Jews in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 174-189, doi: 10.1177/0022002185016002003
- Harris, P. L., & Astuti, R. (2006). Learning that there is life after death. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 475-476, doi: 10.1017/S0140525X06369105
- Harris, P. L., & Giménez, M. (2005). Children's acceptance of conflicting testimony: The case of death. *Journal of Cognition and Culture*, 5, 143-164, doi: 10.1163/1568537054068606
- Harris, P. L., & Richert, R. A. (2008). William James, 'the world of sense' and trust in testimony. *Mind & Language*, 23, 536-551, doi: 10.1111/j.1468-0017.2008.00354.x
- Heller, D. (1986). *The children's God*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Jaakkola, R. O., & Slaughter, V. (2002). Children's body knowledge: Understanding 'life' as a biological goal. *British Journal of Developmental Psychology*, 20, 325-342. doi: 10.1348/026151002320620352
- Jay, S. M., Green, V., Johnson, S., Caldwell, S., & Nitschke, R. (1987). Differences in death concepts between children with cancer and physically healthy children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 16, 301-306. doi: 10.1207/s15374424jccp1604_2

- Kane, B. (1979). Children's concepts of death. *Journal of Genetic Psychology*, 134, 141-153, doi: 10.1080/00221325.1979.10533406
- Lazar, A., & Torney-Purta, J. (1991). The development of the subconcepts of death in young children: A short term longitudinal study. *Child Development*, 62, 1321-1333, doi: 10.1111/j.1467-8624.1991.tb01608.x
- Markman, E. (1979). Realizing that you don't understand: Elementary school children's awareness of inconsistencies. *Child Development*, 50, 643-655, doi: 10.2307/1128929
- Misailidi, P., & Kornilaki, E. N. (2015). Development of afterlife beliefs in childhood: Relationship to parent beliefs and testimony. *Merrill-Palmer Quarterly*, 61(2), 290-318, doi: 10.13110/merrpalmquar1982.61.2.0290
- Reilly, P. A., Hasazi, J. E., & Bond, L. A. (1983). Children's conceptions of death and personal mortality. *Journal of Pediatric Psychology*, 8, 21-31, doi: 10.1093/jpepsy/8.1.21
- Richert, R., & Harris, P. (2008). Dualism revisited: Body vs. mind vs. soul. *Journal of Cognition and Culture*, 8, 99-115. doi: 10.1163/156770908X289224
- Schonfeld, D., & Smilansky, S. (1989). A cross cultural of Israeli and American children's death concepts. *Death Studies*, 13, 593-604, doi: 10.1080/07481188908252335
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12, 525-535, doi: 10.1177/1359104507080980
- Slaughter, V., Jaakkola, R., & Carey, S. (1999). Constructing a coherent theory: Children's biological understanding of life and death. In M. Siegal & C. Peterson (Eds.), *Children's understanding of biology, health, and ethics* (pp. 71-98). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Slaughter, V., & Lyons, M. (2003). Learning about life and death in early childhood. *Cognitive Psychology*, 46, 1-30, doi: 10.1016/S0010-0285(02)00504-2
- Smilansky, S. (1987). *On death: Helping children understand and cope*. New York, NY: Peter Lang.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671-1686, doi: 0.2307/1129915
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1992). The acquisition of a mature understanding of three components of the concept of death. *Death Studies*, 16, 211-229, doi: 10.1080/07481189208252571
- Wenestam, C. G., & Wass, H. (1987). Swedish and U.S. children's thinking about death: A qualitative study and cross-cultural comparison. *Death Studies*, 11, 99-121, doi: 10.1080/07481188708252181
- Zhu, L. (2017). Do chinese children believe in an afterlife? In R. G. Hornbeck, J. L. Barrett, & M. Kang (Eds.), *Religious Cognition in China. "Homo religiosus" and the Dragon* (pp. 151-158). Springer International Publishing.